

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С МИХАИЛ АРНАУДОВ

Петко Тихолов

Акад. проф. д-р Михаил Арнаудов е един от крупните български учени и литературни историци. Името му е добре познато не само у нас, но и в чужбина. Дълги години той беше редовен професор в Софийския държавен университет и титуляр на катедрата по всеобща литературна история. Арнаудов бе любим и уважаван университетски преподавател. Лекциите му се слушаха с повишен интерес от студентите. Мнозина от тях той покровителствуваше в живота.

Акад. Арнаудов бе сладкодумен и увлекателен сказчик. С патетичното си, живо и вдъхновено слово винаги грабваше публиката. Читалищните салони и народните университети едва побираха жадните за повече знания слушатели. Рядката му научна ерудиция ми правеше дълбоко впечатление.

Акад. Михаил Арнаудов е учен със солидна научна подготовка. Той получава висшето си образование при най-добрите наши и чужди слависти и литературни историци. Ученик и достоен приемник е на именития наш учен проф. Иван Шишманов. Научното и литературното дело на Арнаудов е огромно, разнообразно и внушително по обем и по широта на разглежданите проблеми. То е важен етап в развитието на българската научна мисъл и литературна история. И досега Арнаудов продължава да работи все тъй задълбочено, с голяма любов и увлечение в три области на хуманитарната наука: Българското възрождане (обща характеристика и основно проучване на живота и дейността на заслужили възрожденски дейци); народонауката — български и сравнителен фолклор (историческо и психологическо изследване на народната култура и народното творчество); литературоведението — обща и българска литературна наука (история и теория на художествената литература). Арнаудов е един от създателите и забележителни творци на тия обширни области на знанието, в които проявява всестранны и ценни научни качества.

Не е лесно да се установи в коя от тия три области на науката и литературата Арнаудов има по-големи заслуги — за проучванията му на Българското възрождане ли, за тия на фолклора или в сравнителната литературна история. Едно е несъмнено, че той е първостепенен учен и литературен историк, който оставя дълбоки и трайни следи в нашата културна история.

През време на дългогодишната си културна и обществена дейност Михаил Арнаудов заемаше редица отговорни постове: поддиректор на Народната библиотека (1908); председател на Съюза на българските писатели (1920—1927), директор на Софийския народен театър (1926), ректор на Софийския държавен университет (1935—1936), председател на Върховния читалищен съюз (1928), редовен член на Българската академия на науките (1918—1944 и от 1963 досега) и почетен член на чужди академии и научни общества.

ЖИВИЯТ ИНТЕРЕС КЪМ ЖИВОТА И ТВОРЧЕСТВОТО НА ВАЗОВ

На 31 май 1960 г. посетих проф. д-р Михаил Арнаудов у дома му в Княжевона ул. „Марта“ № 13. Стените на уютния му работен кабинет са покрити със шкафове, чиято лавици са отрупани

със стотици подвързани книги. В кабинета са подредени и портретите на Раковски, Любен Каравелов, Ботев, Петко Славейков, Неофит Бозвели, д-р Селимински, Иван Д. Шишманов, Иван Вазов, Яворов, Йордан Йовков и други. Големият учен подготвяше своя нов труд върху българската народна песен. Въпреки своите 83 години той е здрав, бодър, жизнерадостен, пълен с енергия за сериозна научна работа. И досега Арнаудов проявява удивителна работоспособност, изумително трудолюбие и забележителна творческа продуктивност. Мисълта му е все така ясна и свежа, както в младите му години.

Михаил Арнаудов е вежлив, приветлив и гостоприемен домакин. Общителен и деликатен е в отношенията си към другите. Изключителната му творческа личност лъха обаяние. Да се беседва с него е истинско удоволствие.

Арнаудов е един от най-добрите познавачи и тълкуватели на Вазов. Редактирал е пълното издание на произведенията му и е издал за него отделни трудове. Поисках да узная какви са били отношенията му към нашия велик национален поет. Моят любезен събеседник се отзова с охота на молбата ми.

През вашите ученически години кое Вазово произведение ви е направило най-силно впечатление? — запитах проф. Арнаудов.

— Най-силно впечатление ми направи, когато бях ученик, „Под игото“. Прехласвах се, когато го чехтя. И досега аз намирам това произведение за шедьовър на българския роман. Който разбира тайната на този род литература, няма да се учуди на моето мнение.

— Имаште ли личен контакт с народния поет?

— С него нямах продължителен личен контакт поради разликата в годините ни и поради това, че той бе затворена натура, недоверчива към по-младите хора, били те учени или писатели, за които знаеше, че се отнасят към неговото дело, ако не отрицателно, то поне твърде скептично. Спомням си с какво негодувание той протестираше пред Александър Паскалев, задето е поместил в своето списание „Съвременна мисъл“ една моя статия за Яворов, от 1910 г., в която се произнасях не особено благосклонно за българските исторически драми. Вазов, когато не споменавах изобщо, се бе почувствувал обидно засегнат и се сърдеше на издателя на съчиненията си за допускането на подобен неоправдан, в неговите очи, отзив за историческите песни. Това не ми попречи да храня тогава, както и по-рано, най-голяма почит към колоса на новата ни литература. Смятах, че с него ние, българите, се оформяваме не само като културен народ, но и като национална самобитност в литературата,

— Кога се запознахте с него и върху какви теми разговаряхте?

— С Вазов се запознах малко време преди юбилея му и след това имах, както казах, малки лични срещи с него. Беседите ми се въртяха около обикновени теми. От разговорите съм запомнил между другото и следния любопитен случай. Поетът влизаше в бръснарницата на ул. „Гурко“, в която и аз ходех; аз му съобщих, че тъкма да пиша за новата му сбирка „Люляка ми замириса“, един екземпляр от която той ми бе подарил с автограф. Макар съобщението ми да бе направено с тон на най-голяма почит и с възхищение от сбирката му, той счете за нужно да възрази:

— Само не бъдете много строги!

Това за момент ме озадачи, но тутакси разбрах до каква степен Вазов бе огорчен от повечето критици на произведенията си. Истина е, че той бе често и незаслужено подценяван, дори оскърбяван, в отзивите на по-младите наши критици. Фактът е лесно обясним исторически и психологически, но той е все пак неоправдан в голяма степен.

— Какво ще ми кажете за анкетата с Вазов, извършена от проф. Иван Шишманов, която излезе под ваша редакция?

— През 1915 г. проф. Шишманов предприе обширна анкета с поета, вземайки за това повод от някоя чужди подобни опити и от моята анкета с Яворов, извършена с пет години по-рано. В тази анкета Вазов разкри миналото си като писател и душата си като човек — с откровеност, която прави чест на гения му. Тази анкета остана обаче незавършена, както и моята за Яворов. Все пак тя представя един незаменим извор за биографията и проучванията върху творческия път на Вазов. Тя излезе под моя редакция през 1930 г., две години след смъртта на проф. Шишманов.

- Не готвите ли ново издание на тази анкета?
- Приготвил съм ново издание на книгата на Шишманов, отдавна търсена и крайно необходима. И вярвам, че по-късно ще мога да я дам за печат. Книгата е допълнена с доста много материали и с необходимия към тях коментар.
- Какво чувство изпитахте като член на Комитета за Вазовото чествуване през 1920 година?
- По време на юбилея аз преживях заедно с всички добри българи възторзите от едно голямо, всенародно културно тържество, което идваше да внесе лъч от светлина и радост в покрусената от войните българска душа.
- В своето слово при опелото на народния поет, каква преценка дадохте за него?
- Когато Вазов почина, ръководството на Софийския държавен университет ме избра да говоря на опелото в столичната катедрала „Св. Неделя“. Аз изтъкнах в малко думи значението на Вазов като вдъхновен изразител на всичко, което е преживял, чувствувал и мечтал българският народ през своето възраждане и заслугите му за развоя на българската поетическа реч до висота, която трудно може да бъде надмината.
- Вие съставихте Антология от избрани Вазови произведения, направихте отбор на подобни съчинения за книгоиздателство „Хемус“ и подготвихте отделна книга за поета. Какво ще ми кажете за тия издания?
- След смъртта на Вазов тогавашният министър на народната просвета Стоян Омарчевски ми възложи да съставя една Антология от най-хубавите произведения на народния поет. Тя бе издадена през 1922 г. По-късно „Хемус“ ме натовари да приготвя отбор от съчиненията на Вазов в дванадесет тома. Този отбор имаше голям успех и излезе в две издания. Окуражено от успеха, издателството предприе през 1942 г. пълно издание на Вазовите съчинения в двадесет и два тома, като повери редакцията пак на мен. Шефът на фирмата „Хемус“, Христо Хаджиев, отначало много се боеше дали едно такова крупно издание в пет хиляди тираж ще бъде посрещнато благосклонно. Каква беше обаче неговата изненада, когато след отпечатването на първите четири-пет тома, се видя необикновеният интерес на българската публика към Вазовите творения. Така още през 1947 г. „Хемус“ предприе второ издание на тези съчинения — вече в осем хиляди тираж. От това второ издание излязоха само първите четири тома; то бе прекратено, за да се обсъди към 1954 г. идеята за едно друго издание в двадесет тома, при значително увеличен тираж от двадесет хиляди екземпляра. Това издание се яви под колективната редакция на неколцина наши литературоведи. Новото Вазово издание, заедно с предприетото след това издание на Яворовите съчинения в същия голям тираж, свидетелстваха най-красноречиво за неимоверно порасналия интерес към нашите класически автори.
- Преди години подготвих една книга, озаглавена „Из живота и поезията на Иван Вазов“ (издание на БАН, 1958 г.), в която поместих монография върху интимната лирика на Вазов, преписка между Шишманов и Вазов и обширно изследване върху творческата работа на поета над стиховете му. Любопитни са тук между другото разкритията върху потеклото на редица лирически неща от 1882 до 1884 г., в които намира отражение най-голямата сърдечна буря на поета по това време в Пловдив. Тези стихотворения разкриват дълбочината на симпатията и страданията, каквито не знаят другите увлечения на поета. Нещо подобно, но в малко по-слаба степен, се повтаря много по-късно в сборката му „Люляка ми замира“ в отдела под заглавие „Любов и природа“.
- Изучен ли е напълно жизненият и творческият път на поета?
- Събрани са вече доста материали, които позволяват да се напише за него една обстойна, богато документирана биография. Но такъв опит е въпрос не само на просто документиране, но и на творческо вживяване и възпроизвеждане на един живот, изпълнен от много тревоги и много размисли.
- От каква биография има нужда Вазов?
- Вазов има нужда от биография, написана с перо като това на Андре Моруа (за Байрон, Шели, Юго или Шатобриан) или на Брандес (за Гьоте). Колкото се отнася до историята и анализа на литературното дело, там се изисква психологическо вникване и естетическа култура, каквито трудно се намират не само у нас, но и другаде.

Надявам се — завърши проф. Арнаудов, че бъдещето ще ни донесе желаните в това отношение опити от високо даровити и добре осведомени критици или учени.

ВЕСЕЛ ИНЦИДЕНТ СЪС СТОЯН БЪЧВАРОВ

Както вече споменах, Михаил Арнаудов бе директор на Софийския народен театър. Между артистичните среди на времето се говореше за някакъв весел инцидент, станал през неговото директорстване, с големия наш артист Стоян Бъчваров. За да установя истината за този инцидент, на 9 юни 1960 г. посетих бившия директор у дома му в Княжево. Винаги учтив и внимателен, Арнаудов задоволи любопитството ми:

— През 1926 г. — каза той — бях директор на Народния театър в продължение на шест месеца. Имах намерение да остана по-дълго на този пост, но един остър конфликт с тогавашния министър на народната просвета Никола Найденов ме застави да си подам оставката. Убедих се, че докато Народният театър е в пряка зависимост дори и по въпроси на художествената дейност от случайни министри, излъчвани от тази или онази партия, планомерна и сериозна работа в него е невъзможна. Няма да говоря за причините на оставката си, а ще се спра на въпроса, който сега ви интересува — нещо инцидентно и весело в работата ми като директор, случая с артиста Стоян Бъчваров. Ценя — и сега ценя — високо този наистина талантлив служител на Мелпомена за неговия тънък хумор и неговата изискана игра. Познавах го и като тактичен в обноските си с колеги, приятели и други лица. Затова се учудих много, когато една вечер инспекторът при театъра Дятчин ми съобщи, че Бъчваров, преди да се вдигне завесата, бил доста раздразнен в разговорите си и като че ли малко пийнал. Веднага отидох да проверя настроението на артиста. От няколкото думи, които размених с него, разбрах, че той е загубил доста самообладанието си и че играта му ще бъде твърде несигурна. Играеше се тогава „12-та нощ“ от Шекспир и той изпълняваше ролята на Малволио със забележително умение. Обезпокоих се от това настроение на актьора при мисълта, че той може да подаде несполучливо някоя реплика и да обърка артистите или че ще се подхлъсне случайно и ще предизвика смущение на сцената и у публиката. Цялата вечер, докато бях на представлението, се чувствавах на тръни. За щастие нищо лошо не стана и пиесата мина и тази вечер, както по-рано при небивал успех.

На заранта отивам в театъра, повиквам драматурга Лилиев и му поръчвам да пригответи заповед за уволнението на Бъчваров. Нежният лирик и добрият човек се смая при моите думи и ме запита:

— Защо, как тъй изведнъж по една съвсем малка причина може да пострада един значителен артист?

— Не се безпокойте, господин Лилиев — му възразих. — Направете каквото ви казвам, а за другото отговарям аз.

Крайно възбуден, Николай Лилиев отива при главния режисьор Н. О. Масалитинов и му съобщава за опасното намерение на директора.

Ето че при мене се явява и Масалитинов.

— Но, господин директор, как сега ета възможна, ета самый лучший артист. . .

Н. О. Масалитинов се застъпи най-енергично за Бъчваров и ме моли да не издавам заповед за уволнението.

Аз на свой ред го замолих да не се тревожи, понеже накрай всичко ще бъде уредено без никакви жертви от страна на артиста.

— Ще узнаете после — казах аз, — какво съм намислил.

След малко време, ето че тича и сам Бъчваров, уведомен вече за намерението ми от Лилиев. Докладва ми разсилният, че артистът иска да ме види. Отказах да го приема. Идва той на другия ден, отново настоява да бъде приет. Между това целият театър е раздвижен от новината, че първостепенен артист ще бъде уволнен за причина, която в други случаи не се е вземала от дирекцията тъй строго. Приех най-сетне Бъчваров. Той още с влизането си започна да се извива, да съжалява за станалото. Поканих го да седне и му четох една кратка лекция за дълг и морала на артиста. Казах му, че театърът и без това често е предмет на злословия и подозрения, и че най-малко на артисти като него прилича да подкопават престижа си и доброто име на

института. След като завърши тази официална част на приема, съобщих му, че уволнението се отменява и наказанието се свежда към удържка на една трета от заплатата му за три месеца. Той бе трогнат от смекчената присъда и ми благодари най-сърдечно.

— Сега — казах му, официалната част на срещата свърши. Нека минем към приятелската! Бъчваров ми бе близък от по-рано и аз исках да говоря съвсем приятелски с него.

— Кажи как става тази работа, че беше се отпуснал онази вечер и можеше да направиш някоя грешка на сцената, тъй нежелателна и за теб, и за всички ни.

Тогава той ми разправи в най-интимен тон как всяка вечер преди представлението сръбвал по чашка-две вино за повдигане на духа, но че този път бил взел май и трета чашка.

— А бе то не ще са били само две-три чашки, ама нейсе. . . нали всичко мина благополучно. Нека и сега се поздравим с щастливия край и нека занаят, в общ интерес, бъдат избягвани такива изпитания.

Няколко дни по-късно аз го повиках и му съобщих, че се отменява и глобата за трите месеца, но при условие да мълчи и не съобщава никому за това.

Уплахата сред някои артисти беше доста голяма и моралът им, струва ми се, само спечели от веселия инцидент.

Моята строгост постигна целта. Дисциплината се утвърждаваше по един непредвиден по-рано начин.

ЗА СЕБЕ СИ И ЗА СВОЕТО НАУЧНО ДЕЛО

На 17 януари 1961 г. отново посетих проф. д-р Михаил Арнаудов в Княжево. Както винаги, и сега той ме прие любезно. На бюрото му имаше много ръкописи. Големият учен продължаваше да работи упорито върху проблемите на българския фолклор. Помолех го да ми поговори за себе си — за своите детски, ученически и студентски години, за преподавателската си дейност, за научното си дело.

— Досега — каза той — никога не съм говорил за себе си. Не съм занимавал никого със собствената си личност, защото смятам това за твърде нескромно от моя страна и за не особено интересно за широката публика.

Отговорих му, че не споделям неговото становище и настоях да се изкаже върху въпросите, които му бях поставил писмено при друга наша среща. След продължително колебание той даде своето съгласие.

Разхождайки се в кабинета си, Михаил Арнаудов започна да разказва:

— Роден съм на 5 октомври (стар стил) 1878 г. в Русе. Баща ми, Петър С. Войнов, беше търговец-житар, по потекло от Македония, гр. Тетово. В 1916 г., по време на Първата световна война, аз можах да посетя бащиното си огнище и да видя с очите си онази райска природа, каквато е вардарският Полог, в подножието на Шар планина. Два месеца прекарах в обиколка по селата, за да изуча бита, миналото и поезията на този тъй пъргав и предприемчив народ. Разбрах тогава на какво баща ми дължеше своята енергия и своето будно национално съзнание. Когато той пътуваше по селата около гр. Русе, за да закупува храни за търговската къща „Дина Бебис“, аз го придружавах често. Това ми правеше голямо удоволствие. Нашият селянин ми стана мил с всичко чисто в нравите си, с цялата си нравствена сила. По-късно осъзнах правилно усилията му да спаси езика и племенната си самобитност под едно варварско иго, борбата му да се утвърди като национална единица при най-опасни исторически превратности. Ако аз се занимавах толкова продължително с фолклорни проучвания, то е било по чувство на превъзходност към простия селянин и на възхищение от неговите семейни добродетели и неговата преданост към земята, която го храни. Прибавиха се тук и чисто научни влечения, но първичното в живия ми интерес към народните традиции лежи в непосредствената ми връзка с народа, а любовта ми към неговата незлоблива душа, неговите старинни обичаи и неговото плетено творчество.

Проф. Михаил Арнаудов замълча. Погледна през прозореца заснежената Витоша, която от време на време се обливаше с ярка слънчева светлина, и бавно продължи:

— По майка аз съм от околностите на Русе, макар пращан ми Пано да е дошъл от Стара Загора. Аз като че ли свързвам в произхода си потомци от трите части на нашето отечество — Мизия, Тракия и Македония. В съзнанието си никога не съм делил една наша провинция от друга, винаги съм се чувствувал българин, за когото е скъпа съдбата на всички български и краища. Дядо ми по майка, Михаил Панов, беше заможен русенски първенец, също търговец, при това любител на българската книга. Аз намирам името му като спомоществувател на много от първите български книги от средата на миналия век. Навярно в характера си и в умствените си интереси аз съм наследил чрез майка си много от неговата духовна природа.

Тръгнал съм на училище твърде рано, още преди непълни седем години, и когато бях в трето отделение загубих майка си (Друмка). Тя почина на 28-годишна възраст при едно раждане. Това осиротяване се отрази твърде неблагоприятно върху моето възпитание. Чувствувал съм от малдини, че ми липсва душата, която бих обичал най-силно и която би влияла благотворно върху хода на живота ми. Баща ми беше човек с меко сърце и голяма преданост към децата си, но той отсъствуваше по цял ден от къщи и не можеше да упражнява никакъв надзор върху заниманията и игрите ни. Мащеха ми, Ганка, родена в Трявна, се оказа наистина добра жена, към която изпитвах всякога голяма признателност за нежните ѝ обноски, но все пак тя не беше в състояние да насочва стъпките ми при многото си грижи за няколко природени деца, първото от които беше Илия Арнаудов, известен музиколог и режисьор при Софийската народна опера. (Той е автор и на няколко музикално-исторически трудове.) В гимназията се пристрастих към хуманитарните предмети — история, география и литература. Най-силно върху мен повлия учителят по български език, д-р Никола Бобчев, руски и немски възпитаник. Макар и завършил по философия, той се занимаваше главно с литература и фолклор и предаде и на мен вкуса си за тях. При зрелостния изпит от 5 юни 1895 г. по български език ми беше зададена темата: „Обща характеристика на народната поезия“. За мое голямо учудване писаното от мен (цяла малка дисертация) беше дадено за отпечатване — без каквато и да е промяна от учителя ми — в юношеското списание „Извор“, гр. Русе (ноември 1895 г.). Не бих споменал този факт, ако за мое още по-голямо учудване тази статия не стана предмет на един дълъг критически отзив в професорското списание „Български преглед“ (год. 3, кн. 1, януари 1896 г.) Автор на отзива беше именитият професор Иван Шишманов. Като разглежда работата ми и одобрява изобщо схващанията, които застъпвам, компетентният учен се отзовава твърде похвално за изложението ми, за да заключи накрая: „Ще ми се да вярвам, че името на младия автор ще го срещаме с време често под научни трудове. Първият опит е насърчителен.“

Това беше моето „научно“ кръщение и една опасна задължителна прогноза, която, искам да вярвам, се оправда от моите сетнешни работи. Не стига това. Шишманов потърси и личен контакт с мене. През есента на 1895 г. аз постъпих студент в Софийския университет, тогава още Висше училище. Записах се да следвам по славянска филология. Студентите по тая дисциплина тогава бяхме малко — всичко шестнадесет души в първи курс. Слушах лекциите на преподаватели, все млади хора, родени около 1860—1865 година — Александър Тодоров, Беньо Цонев, Любомир Милетич, Димитър Матов, Иван Шишманов и други. Това бяха научни сили с големи качества, истински строители на българознанието в областта на езика, литературата и народните традиции. Някои от тях притежаваха голям авторитет в очите на своите питомци и насадиха у тях дълбока преданост към научния труд. Заслугата им не може да не се оцени достатъчно високо за възхода на българската научна мисъл. Сериозни в своите преподавания, със скрит или явен патос при разкриване на проблемите, те ни заразяваха със своята ревност за работа. Шишманов ме плени още от самото начало с ентузиазма си. Още през декември същата година в края на една своя лекция той се обърна към малката аудитория с въпроса:

— Познава ли някой от вас Михаил Арнаудов от Русе?

Крайно стеснителен, какъвто бяхе тогава, аз се вдигнах от чина и казах с тих глас:

— Аз съм Михаил Арнаудов.

— Елате при мен — каза той наставнически.

Пристъпих към катедрата. Той ми подаде ръка и ми заяви някак приятелски:

— Искам да се запозная с вас. Четох работата ви в списание „Извор“. Елате у мен, в дома ми, да поговорим повече.

Тогава той живееше на улица „Неофит Рилски“, не още в собствения си дом на улица „Шипка“, дето по-късно и аз, и други студенти му бяхме често гости. Отидох в определения ден и час при професора не без голямо смущение. Той ме прие ласкаво и се впусна в дълги разпитвания за семейството ми, за целите, които гоня с избраната специалност. Моята наивна откровеност го предразположи към най-хубави уверения, че взима присърце старанията и задачите ми. Колко силно съм го спечелил, заключавах не толкова от грижите му да ми търси подходяща квартира, колкото по честите му покани да го навестявам в къщи и да ми заема от библиотеката си всичко, което би ме интересувало. Така между него и мен се завърза една крепка дружба, с неотслабващо покровителство от негова страна и с неизменна преданост и признателност от мен до смъртта му през 1928 година.

— Спечелихте ли благодарността и на другите си преподаватели?

— Да, особено на Милетич, при когото цетох и реферати в Славянския семинар. За голямо нещастие на българската наука Матов, негов и на Шишманов мил другар, почина още след първия семестър, без да мога да изпитам благотворното влияние, което ми би дошло от него, високо даровития учен, родом от Велес и починал наскоро след записването ми. Еднакво отдаден на езикознание и на литература, аз успях с моите реферати да внуша на учителите си вярата, че мога да се проявя щастливо в начертания от тях път. Затова когато през 1898 г. завърших тригодишния курс на Висшето училище, потеглих по препоръка на Шишманов на Запад, за да се усъвършенствувам в университетите на Лайпциг и Берлин в широката област на славянската и индогерманската филология.

— При кои професори слушахте лекции?

— В Лайпциг аз слушах лекции на знаменити и търсени от всякъде професори като Бругман, Лескин, Вайсбах и Вундт — по сравнителна граматика, литовски и старониндийски език и философия, а в Берлин — лекциите на Шмидт, Вебер, Гелднер и Винклер по същите предмети или по асиро-вавилонски и староперсийски език. Предадох се тогава на най-разнообразно и широко четиво, като между другото следвах при Александър Брюкнер по руска и полска литература. За заниманията ми от онова време свидетелствуват отчасти статиите ми върху „Буда и будизмът“ и „Вавилон и библията“, които напечатах в списание „Български преглед“ от 1900 г. и списание „Мисъл“ от 1902 г. Голямо внимание обърнах на изследванията в областта на фолклора с трудовете на Тайлор, Бенфай, Манхардт и други изследователи на древната митология и народните саги, обичаи и вярвания. Върху тази широка основа мислех да поставя моите собствени проучвания, върху които по-рано бе упражнило силно влияние руското научно движение в лицето на първокласни учени като Александър Веселовски и Александър Потебня, застъпник на което у нас станаха украинецът Михаил Драгоманов, Шишманов и Матов.

— Кога се завърнахте в България и с каква работа се заловихте?

— Завърнах се през 1900 г. и бях назначен за гимназиален учител първо във Видин, после в София. Покрай работата си в училището аз се предавах страстно на моите любими занимания, така че след един по-сериозен реферат върху „Произхода и родината на старобългарски език“, печатан в списание „Училищен преглед“ от 1898 г., кн. 7—8, стр. 861 и сл., — през 1901 г. аз излязох в същото списание, кн. 11, със студийката си „Народните приказки и тяхното поетическо“ — първият опит в една посока, в която по-късно възникнаха моите обширни „Студии върху българските обреди и легенди“, над чието продължение работя и сега. През 1904 г. получих командировка за Германия, като толкова други млади учени, писатели и педагогически сили, насърчавани от Шишманов, тогава министър на народната просвета. Отидох отново в Лайпциг, после в Прага, гдето исках да поработя спокойно над редица научни теми. През 1905 г. положих в Прага и докторски изпит при професорите Масарик и Дъртина (философия), Фастърнек и Полива (славянска филология) и Зубати (индийска филология). Когато се завърнах в София, станах временно поддиректор на Народната библиотека, като заместник на Пенчо Славейков, и то по негова препоръка, след което през 1908 г. бях избран за редовен доцент по сравнителна литература при катедрата на проф. Шишманов. Самият Шишманов беше тогава в чужбина, напуснал България след университетската криза, причинена от един инцидент в Народния театър. Кабинетът на Димитър Петков беше уволнил всички професори. И аз, както и други млади сили, отказах да бъда преподавател в един временен и нещастно им

провизиран университет. Постъпих в новооткрития стар университет, когато се върнаха там всички уволнени професори, между които бяха и моите учители.

Проф. д-р Михаил Арнаудов, който непрекъснато се разхождаше из своя работен кабинет, застана до мен с приятна усмивка на лицето, седна на един стол, облегна се и продължи да говори все така увлекателно и съсредоточено:

— Така започна моето поприще на университетски преподавател, което с малки прекъсвания продължи до 1944 година. Редом със задълженията си към младите студенти аз не пренебрегвах да участвувам, по вътрешен подтик или по покана от разни страни, във всевъзможни културни и обществени почини, както това беше правило у нас преди половин век, при липсата на по-значителен брой интелектуални сили. Никога обаче аз не пренебрегвах моето научно дело, което смятах център и оправдание на живота си. Работих, мога да кажа, с ревност и страст, които никога не затихнаха. Позволете ми да ви припомня един стих от Връхлицки, преведен сполучливо от Кирил Христов в неговите „Огледала на Вълтава“:

Но, докато сърцето бие,
ще бъде къс покоят твой,
и нови замисли ще крие,
и ново дело ще е той.

Може би ще се види прекалена тази изповед за моя сметка, но аз имам илюзията, че съм я следвал честно и искрено, доколкото силите ми за труд при тежките условия у нас за спокойна научна работа са позволявали това. Спомням си думите на Волтера в едно негово писмо от 1766 г., в което се казва приблизително това: „Господ е определил за всеки човек докъде може да стигне с дарбите си, без да се труди напразно да прехвърли определени граници.“ Аз мога да кажа за себе си, че съм се старал да спазя тези граници, за да не догонвам недостижимото. И понеже цитирам един класик от века на просветата, позволете ми да ви припомня и думите на друг голям мислител от онази епоха — Монтескьо: „Научните занимания са били за мене върховното средство против всички разочарования от живота.“ Така съм склонен да твърдя и аз.

След кратка пауза Арнаудов продължи:

— Бих добавил обаче: тези занимания са гонели и друга, по-сериозна цел. Ще се съгласите вярвам, ако кажа, че научният труд спада към най-важните прояви на културните стремежи у даден народ и че всеки, който усеща разположение и способност за такъв труд, е полезен член на обществото. Да остави човек, макар и малка следа в полето на научните изследвания е все пак някакъв принос към напредъка на собствения народ, особено когато той се намира в началния период на своето умствено възмозване и се стреми към изравняване и съревнование с изпреварилите го културни народи. Казвам това с всичкото стеснение, което чувствавам при споменаване на моите научни трудове. Аз работих в няколко широки области на литературознаването и българистиката и всякога съм се домогвал да спомогна за изграждането на тези дисциплини у нас редом с домогванията на моите връстници, между които се броят някои от най-силните умове на нова България. Поканен да чета лекции по литература като помощник, после като заместник на проф. Шишманов, аз си поставих определени задачи, като изработих курсове върху литературата и културата на древна Индия, принципи на литературната наука, задачи и пътища на литературната критика, български и сравнителен фолклор, теория на литературните родове, творчеството на Гьоте и др. Редом с лекциите вървяха проучванията ми по разни въпроси, намерили израз в книги, печатани след 1912 година.

— В какъв дух разрешавахте отделните научни и културни въпроси и как замисляхте композиционно вашите изследвания?

— Винаги съм имал пред вид да свързва всичко частно и специално с общите проблеми на знанието, като документацията ми бъде подчинена на стремежа към по-широки синтези. Всичко чисто фактическо, всички сурови материали, всички наблюдения и съображения от специален характер трябва според мен да бъдат включени в един солиден план, гдето грижливата разпоредба на частите да не изключва грижата за изтъкване на принципните гледища. Като пример бих посочил моята „Психология на литературното творчество“, печатана отначало по части в годишниците на Софийския университет през 1916—1920 г. и излязла през 1931 г. в отделен том.

И проф. Арnaudов ми показа ръкописа на проектираното второ издание, значително обогатено и преработено.

— Вие познавате книгата ми — продължи любезният професор — и виждате нагледно как аз прилагам един метод на критически анализ, който засяга всички най-важни страни на творческия акт. Целта ми е била да разбера по един емпирично-аналитичен път как се идва до художествено възсъздаване на действителността, като се прави не фотографска снимка, а нова картина на онова, което животът ни предлага като външна и вътрешна правда. При документацията си от чуждите литератури аз не забравих да привлека за сравнение и обосноваване на разбиранията си творчеството и личните показания на някои от най-големите български писатели.

Покрай другата си книга от подобен характер Основи на литературната наука, в която излагам разволя на литературните системи и теории от Платона и Аристотеля до нови дни, мога да спомена два тома очерци върху Личности и проблеми (1926) и Творчество и критика (1938), гдето се спирам на някои от най-крупните руски и западни писатели от XVII век до днес и на някои теоретически въпроси, вечно актуални. Освен това отделни проучвания съм посветил на Гьоте като човек, поет и мислител (1932) и на Пушкин в оценката на поколенията (1938). Наши първци в литературата като Вазов, Яворов и Кирил Христов също бяха предмет на биографско и психологическо проучване в книги, някои от които едва сега завършвам.

Това са, като оставим по-малките монографии настрана, някои от основните ми работи в тази област. Тук спадат и анкетите ми с Яворов, Пенчо Славейков и Кирил Христов, последната от които, както и преписката ми с Христов, ще бъде скоро подредена за печат. Нека добавя, че трябва да подредя и голямата си преписка с Шишманов, която, вярвам, би представлявала интерес за историята на научния живот у нас през дадена епоха.

Разговорът ни продължи на 20 януари. Големият студ и остър вятър не попречиха на срещата ни в Княжево. Именитият наш учен ме очакваше в кабинета си, от който се открива красива гледка към Витоша. Близката планина този път изпращаше снежна виелица, която замразяваше всичко наоколо. След като разменихме впечатления по въпроси на деня, аз запитах проф. Арnaudов:

— Покрай литературознанието какво друго извикваше най-силен интерес у вас?

— Това са много неща, които ме вълнуваха и спираха за дълго вниманието ми, но най-важното бяха пак научните проблеми, и то в две посоки: фолклорът и Българското възраждане.

Фолклористиката е сравнително нова научна дисциплина, която през XIX век и днес печели все по-широк терен. Думата фолклор се появи едва преди сто години като английско означение на онова, което се наричаше обикновено народни умотворения и народни обичаи или вярвания. Постепенно в това понятие (фолклористика—народознание) се включиха другите прояви на народния дух и живот, обреди, костюми, разни изкуства и т. н. Така че днес фолклор се разбира в най-широк смисъл като творчество и бит на народа, като народна култура, създадена през вековете и предавана на поколенията в селската среда. Никога интересът към тази култура не е бил тъй силен, както именно днес, във века на демокрацията и при съзнанието, че онова, което народът е създал като поезия, легенди, мелодии, художествени занаяти, може да бъде извор на вдъхновение на поети, композитори и художници, да бъде използвано в разни отрасли на новото изкуство. Без връзка с тази първична основа на мисъл и творчество не може да се мисли за някаква национална литература и за никакъв културен градеж, който би извил националния гений в ценни търсения и постижения.

В този момент проф. Арnaudов ми показа някои книги на руски, френски и немски език, посветени на фолклора, и после, разхождайки се в кабинета си, продължи:

— Сам аз, както споменах по-рано, от младини обикнах живота и творчеството на българина и затова не е никак чудно, че посветих на фолклора немалко трудове. В един от тях аз съм писал: „Моето съкровено желание е да намери този клон на знанието повече приятели у нас, особено между нашите филолози, историци, литератори и социолози. Фолклористиката е една крайно занимателна и актуална наука, която добива голямо значение не само за разрешените на чисто научни въпроси, но и за насоките на цялото ни културно и научно развитие. Частно за народната песен аз казах там: „Тази песен е именно песен и в мелодията ѝ лежи голяма част

от живота и ценност, от силното художествено въздействие. Богатството в ритмика и тоналност е тук удивително, то разкрива значителни заложби на композитор и поет у безименните създатели. Прибавим ли към множеството лирични теми, обгърнали всички страни на живота, и чувствителността, прекрасните баладни, легендарни, новелистични и епически мотиви, с тяхната чудна архитектуроника, с техните митически, битови и исторически отражения, ние стоим пред един девствен лес на песенното творчество, достоен да бъде познат и обикнат от всекиго, който иска да разбере народната душа. Това е истинска поезия, истинско творчество, което ще пребъде като скъп завет от тъмните поколения наши прадеди и като буйно клокочещ извор, гдето всякога може да се освежава и обновява литературата ни.“

Проф. Арнаудов току-що е завършил един свой труд върху дял от тези песни, именно митическите, който трябва да влезе като том четвърти от дванадесеттомното „Българско народно творчество“, съставено от неколцина наши фолклористи по поръка на Съюза на българските писатели. Сега той работи върху втори такъв том, в който влизат календарните празнични песни, със стотиците коледни и други обредни мотиви. По-рано, в отделни проучвания, проф. Арнаудов е разгледал някои значителни поетически теми и културни старини, така например баладата „вградена невеста“ или „кукерите“ и „нестинарите“.

— Тези кукери и нестинари са някакви чудни за нашето време битови старини — казах аз на събеседника си.

— При нестинарите, които са прастари остатъци от култов танец в огъня — продължи проф. Арнаудов, — ние се натъкваме на познатата у всички древни народи и жива още като религиозен празник у перси, индийци, китайци и други народи в Азия огнена игра. А при кукерите се касае за популярен досега в Източна и Южна България карнавален обичай, чиито корени се крият в дълбоката древност и напомнят живо старогръцките празници в чест на Диониса и наченките на гръцката класическа драма. Нашият обичай като че възкресява пред-етапите на гръцката драма с маските и тържественото заораване с плуг през сирна неделя — прастар магически обичай, с който е трябвало да се повлияе върху плодородието. Тези и други наши обичаи изискват голям интерес в научния свят в чужбина и проучванията на нашите специалисти добиват в някои случаи значение за разершението на важни въпроси от поетическата и битовата традиция на старата Европа.

Забелязах на проф. Арнаудов, че фолклорните материали и изследвания са цял океан и се почувствува как той е могъл да се справи с толкова сложни проблеми, върху които при това има богата литература и в чужбина.

Той се усмихна любезно и отвърна:

— Когато човек обича работата си и съзнава това, което може да изтъкне България пред света в едно или друго отношение, той не скъпи ни време, ни труд. Колкото мога, правя го с преданост и увлечение, които ме държат над всичко тривиално или мъчително в живота.

— Но вие казахте, че любимо ваше занимание и Българското възраждане? Аз съм виждал и чел някои от вашите томове, посветени на тази епоха: Паисий, Софроний, Васил Априлов, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Георги Раковски, д-р Иван Селимински, Братя Миладинови, Екзарх Йосиф.

— Не мога да отрека, че се бавих, по дълг и увлечение, твърде дълго през тези проучвания. И, струва ми се, направих нещо добро, като изграждах, ако позволите да кажа, една научна „Епопея на забравените“, по-право „Епопея на незабравимите“. Озаглавил бих томовете си по тази част „Велики възрожденци“, ако ми се даде възможност да ги събера и издам отново в една свързана редица. Към тези исторически и биографически опити могат да се добавят и други подобни мои изследвания като Непознатият Бозвели, Раковски и Горски пътник, Изминалото на Котел и пр. Тук спадат в известен смисъл История на Софийския университет и Българското книжовно дружество в Браила, — опити за очертаване на главните моменти от разволя и организацията на българската научна мисъл, тъй като Книжовното дружество беше преддверието на бъдещата Академия на науките.

Касае се при героите на миналото за широка реставрация на една от най-интересните епохи в българската история, когато народът ни, пробуден за нов живот, разгъва мощни сили

за културно, политическо и социално възможване под знака на националното самоопределяне, Личности от висок умствен ръст и с дълбок етос стават типични изразители на общите стремежи и борби, поставяйки се начело на движението за просвета и освобождение. Как големият исторически процес се свързва тясно с ролята на героя, с подвига на отделните представителни мъже, е един въпрос, който теоретически и практически извиква необикновен интерес. Но аз съм се изказал и в самите посочени изследвания и в увода си към монографията Раковски пред потомството (1943) по-обстойно по него.

— Какви са били основните подбуди при всички тези ваши разнообразни занимания, които са ви коствали сигурно немалко умствено напрежение? Не се ли уморихте и отчаяхте при толкова труд на писмената маса и толкова справки в библиотеките?

— Е, то без умора нищо сериозно и солидно не се постига. Но имаше какво да ме въздъшевява и крепи при дългите бдения. Позволете ми една по-обща бележка. Науката, разбирана в духа на една хедоническа философия, т. е. като умствена и емоционална наслада, може да се смята — наред с музиката и поезията — най-благородно занимание, най-достойна употреба на времето, ако щете. Страстта за познание заслужава не по-малко признание, отколкото страстта за практическа дейност. Погледнем ли на науката като вдълбочено вникване в тайната на природата около нас и в нас и в ръста на обществата, тя се превръща, няма съмнение, в главен двигател на културния напредък. Тя означава същевременно честно изживяване на живота за всеки човек, който чувства влечение към нея. В този смисъл научният труд заслужава всички жертви. Четох в едно писмо на Вагнер до госпожа Ритер думите: „Един предобед без работа е един ден в ада.“ Това е силно казано, но то характеризира добре този велик майстор на тоновете като упорит труженик. Същото би могъл да мисли и застрастеният в работата си, в лабораториите или на писмената си маса човек на науката. Нека ви призная — ако ми е позволено да говоря за себе си, — че в студентските си години в София аз бях прочел между другото две книги, които ми направиха дълбоко впечатление и дадоха силен тласък на моята жажда за научен труд. Първата от тези книги беше Възпитание на волята от философа-педагог Жул Пеийо (1897), а втората Автобиографията ми от Джон Стюарт Мил (1898). Там аз намерих нагледни примери и ценни препоръки за това, как човек може да се посвети на един повисок идеал и да съсредоточи всички свои вътрешни сили към достигането му. Доколко съм успял да реша някои от задачите, начертани от начало или поставени по-късно, е въпрос на който не мен се пада да говоря. Зная само, че употребих времето си, не без полза и за общото ми образование. Други ще преценят бил ли съм способен да допринеса нещо за научните търсения в начертаните по-горе области, а мен остава спокойното съзнание, че следвах по силния примера на моите преки учители и на възрожденците, предмет на историческите и психологическите ми очерци.

— При какви условия и къде в София и другаде можахте да работите най-благоприятно за осъществяване на плановете си?

— В София аз трябваше да меням петнадесет квартири, докато най-сетне се установих, в Княжево, през 1940 г. Преди това аз прекарах много лета и зими в една лятна къща, която добри приятели ми помогнаха да си построя в пазвите на Стара планина, по течението на Големия Искър, при гара Своге. Животът извън София ми даваше възможност да работя не-смущаван от всякакви нежелани отвлечения, да мисля и пиша за това, което непрекъснато ме занимаваше. Понеже поменях веднъж името на Волтер, нека ви припомня неговите думи: „Всички философи би трябвало да живеят в природата.“ Аз съвсем не мога да се нарека философ, не мога да се похваля и с удобствата, при които е писал мъдрецът от Ферней, в уединението си край Женевското езеро. Но аз винаги предпочитам да се движа в гори и по равнини, гдето мога да съзерцавам красотите на природата, да гледам как зрее жетвата или как потокът лъкатуши към долината. Съзнателно дихех начин да съм по-често далеч от столицата и да се връщам в нея само когато това изискват служебните ми задължения, лекциите ми в университета, заседанията в Академията на науките или срещите ми с писатели — защото знаете вече, че бях няколко години председател на съюза им след 1920 г. и трябваше в това качество да хлопам на много врати, за да бъда полезен на моите събратя по перо при техните грижи и нужди. Всъщност, аз съм по нрав общителен и всякога, когато мога, аз се откъсвам от кабинета си, за да посетя

близки приятели, с които мога да прекарам няколко часа в другарска беседа или в сериозен разговор. Приятелството е често едно тежко бреме, то коства понякога твърде много време и създава грижи. Но, сериозно казано, какво представя човек без приятели, без близки по характер и духовни интереси хора, у които намира съчувствие или подкрепа или на които може да окаже също, изпитвайки най-чиста нравствена радост? Аз съм по темперамент твърде много „социално същество“ и тъкмо затова гледам да си извоювам с всички средства свободата и спокойствието, които обещава плодоносен научен труд. Това бях, това и останах — по инстинкт за самосъхранение, ако щете. И доколкото това е било оправдано, ще кажат другите, когато ме съдят. Желал бих обаче съдят им да бъде по-великодушен, макар и при посочване на заблудите или грешките ми. . .

Третата ни заключителна среща с Михаил Арнаудов се състоя на 23 януари преди обед. Денят в Княжево бе слънчев. Времето меко и приятно. Запитах моя учтив и любезен събеседник:

— Как пристъпвате към вашите научни изследвания? Какъв е творческият ви метод?

— Към моите научни работи — отговори проф. Арнаудов — съм пристъпвал твърде предпазливо и с голям страх за възможността да дам нещо, което би отговаряло на строгите критически изисквания. Предварителен общ план за всичко, което написах в течение на няколко десетилетия, аз съм нямал. Но като хвърля сега ретроспективен поглед върху изминатия път, намирам, че все пак съм се движил целесъобразно в няколко определени посоки. Касасех се да разрешавам въпроси от кръга на литературната теория, като използвам по-широка документация от стари и нови чужди литератури; после въпроси от нашето национално пробуждане през 19 век и, във връзка с това, въпроса относно делото и творчеството на някои най-изтъкнати и заслужили личности. На младини аз се зачитах в най-разнообразни научни и литературни трудове, стремейки се да си изградя един личен светоглед на историческа и философска основа. Постепенно трябваше да ограничавам интересите и четивото си, за да не се загубя в хаоса на най-разнородни умствени търсения. Трябваше да избирам онези задачи, за които бих разполагал с мой фактически материал, при които бих прилагал мои гледища и с които бих бил повече полезен на българските духовни нужди. Писането е било за мене твърде отговорна работа. За еднакво важно съм смятал както идването до по-значителни изводи, така и правилното изграждане на изследванията си, за да бъдат те книги или монографии с издържана композиция. Стремел съм се да подчиня всичко фактическо и епизодично на някоя обща концепция, като спазвам хармония и ред в плана си. Научното изложение, строго взето, трябва да издава известен художествен усет. Въпросите на композиция и стил не могат да бъдат безразлични за човека на научната работа, щом той има съзнание, че пише не само за специалистите, но и за една по-широка образована публика. Аз съм имал винаги живото чувство, че това, което логически се развива в една студия, трябва да бъде направено не само достъпно, но и увлекателно за един интелигентен читател, любознателен, да знае какво догонва и постига научният изследовател. Винаги съм предпочитал разрешението на проблеми, които изискват голяма документация и стигат до някои по-широки синтези. Само така, мисля, науката може да служи на истинското си предназначение.

— Вие работите главно в три научни насоки: Българското възраждане, народонауката (българска и сравнителна фолклористика) и литературоведението (обща и българска литературна наука). Доволни ли сте от досегашната си работа като научен работник и какви нови задачи си поставяте за изпълнение в тия три научни области?

— Какво ще каже това: да бъде човек доволен от работата си? Да смятам написаното от мен за съвършено, нямам никакъв кураж. Чувствувам често не толкова положителното и трайното там, колкото несъвършеното в идейно или формално отношение, като допускам, уви, че всичко би могло да бъде много по-добре изпълнено. Утешава ме обаче при това остро съзнание за недостатъчното в проникване и тълкуване на нещата с мисълта, че толкова съм могъл — толкова съм сторил. По необходимост оставал съм при достижимото за моите сили, в зависимост и от обстоятелствата, при които съм вършил работата си. Вие знаете нашата действителност от вчера, били сте свидетели на трудностите и разочарованията, пред които е бил поставен всеки наш умствен работник — писател, журналист или професор, изживели сте нуждите на живота, всичко неизравнено и сурово в нравите, лекомислието в присъди и присмех на околните. При-

бавете към това и обърканото положение през толкова политически кризи и войни: всъщност това кара човека да не е толкова очарован от условията и още по-малко от онова, което е било постигнато при тях. Собствено, лично аз не съм вземал никога нещата откъм мрачната или най-лошата им страна; старал съм се да не отегчавам самочувствието си с песимистични мисли и предчувствия; искал съм да вървя по пътя си с увереност и с неотклонна воля за изпълнение на дълга, каквото и да става наоколо ми. Че все пак не се отлъчих от най-важните си задачи и продължих да работя с предишния си ентузиазъм, е може би белег на издръжливост, не тъй честа у нашите хора на перото. Като си спомня колко рано клюмнаха толкова талантиливи писатели и учени около мен, които съм смятал високо даровити и способни да обогатят книжнината ни с най-ценни трудове, мъка ме обхваща за толкова скъпи загуби в нашия умствен живот. Да се стигне у нас при упорит труд до дълбока старост не е тъй лесно. Важна роля играят тук безброй непредвидени случайности, не по-малко обаче и благоприятното духовно и физическо наследство от родителите ни.

— Какви нови трудове имате за печат?

— Откакто през 1944 г. издадох първия том от моите Български образи (литературни студии и портрети), в течение на четиринадесет години аз изработих книги, монографии и малки очерци, от които напечатах досега само студиите: 1) Към хронологията и характеристиките на първите Вазови стихотворения; 2) Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Ботев; 3) томът Из живота и поезията на Иван Вазов и редица по-малки статии. Готови са в ръкопис: 1) Веркович и Веда словена (из историята на българския фолклор и на българското възраждане в Македония, два тома); 2) Любен Каравелов (живот, дело, епоха) два тома; 3) Петко Славейков; 4) Из историята на Българската академия на науките: част първа — Българското книжовно дружество в Браила (1869—1876); 5) Ново, основно преработено и допълнено издание на Психология на литературното творчество; 6) Яворов (личност, творчество, съдба) — допълнено издание на предишните ми изследвания за поета, които тия дни турям за печат; 7) Кирил Христов — човекът и поетът; 8) Български митически песни. Имам други някои по-малки неща в процес на работа или отчасти завършени. Проекти за по-нататък не ми липсват, но какво от тях би се осъществило, остава тъмен въпрос.

— Кога предпочитате да пишете и при какви обстоятелства?

— На младини аз можех да работя във всяко време и при всякаква обстановка. Не ме е смущавал никакъв шум около мен, не съм се дразнил от прекъсване на работата си, за да отговарям на всевъзможни практически задължения; издържал съм дълги умствени напрежения и уморителни справки в архивите и книгите; избягвал съм обаче нощните бдения в труд и развлеченията в голямо общество, смятайки ги врагове на вътрешната концентрация и на последователната мисъл. Не си приписвам никакви изключителни качества, никакви добродетели, за да се гордея с тях. Смятал съм се само човек на труда (това го казвам без всякаква фалшива скромност) и всякога съм изпитвал покрай неизбежната мъка и много удоволствие при работата си. Думата удоволствие тук трябва да се вземе в твърде условен смисъл, т. е. като разположение да следя с радост перипетиите на наблюдения и размисъл, с техните сложни операции и с критическата проверка на възгледи и обяснения, които осмислят грамадата факти. Чел бях за един учен събрал в чужбина, че бил прекарал петдесет години на писмената маса. Аз не мога да се меря с него, с неговите крупни заслуги в никое отношение, но бих добавил с усмивка, че съм могъл да прекарам не петдесет, а шестдесет години на писмената маса, без да загубя и досега охотата си за такова търпение. Добре се сетих за израза „търпение“. Ако човек има що-годе солиден ум и зряла самокритика, той би могъл да извърши много в дадено научно поприще, стига само да има издръжливост. Една пословица от сборника на дядо Славейков гласи: „Който знае да чака, всичко му идва навреме; който бърза белята си намярва.“ Чакане тук означава готовност да се изтърпят трудните ходове на мисълта, а бързането се отнася до безсилието да следваш даден план и да го напускаш при първата неприятност или досада. С термин „талант“ се кичат мнозина, кое с право, кое без право, и не всеки смее да говори за него при себе си, намирайки това за твърде дръзко или за превзето самоомнение. Търпение с власт над нервите — да, признавам. Всичко останало е въпрос на духовни възможности, които сам човек не може да определя претенциозно. За едни или други мои дефекти, за недостижимото,

с мои средства имам твърде живо чувство, за да не рискувам да говоря върху стойността на онова, което съм дал. Нека другите имат мнение за него, като съдят напълно безпристрастно.

— Вие бяхте редактор на една библиотека „Български писатели“ — живот, творчество, идеи, в шест тома (1929) и на списание „Българска мисъл“ (1924—1943, 18 годишници). Какво ще ми кажете за тях две издания?

— Библиотека „Български писатели“ трябваше да задоволи нуждата от едно пособие по литература за нашите гимназии и за образованата публика, която би пожелала да има ясна представа за жизнения път и делото на нашите най-изтъкнати писатели, от началото на Възраждането до края на Вазовата епоха (Вазов почина през 1921 г.). Учебниците по българска литература на неколцина даровити автори от по-рано бяха или твърде кратки, или твърде непълни, за да отговорят на интересите на деня. При това, писани сравнително набързо, те не можеха да прегледат всякога правилно и пълно голямото разнообразие от творци и произведения в течение на сто и шейсет години. Налагаше се да се прибегне до един компетентен колектив, който да обхване с вещина и в по-широк мащаб предмета. По начин на издателство „Факел“ аз се нагърбих със задачата да бъда главен редактор на библиотеката, като сам напиша няколко очерци, а за останалите поканах неколцина способни писатели — критици и педагози. Така беше възможно да се дадат задоволителни характеристики в един кратък период, като се обхване всичко по-значително и плодотворно в нашия литературен живот. По-късно се явиха добре написани помагала по тази голяма материя, както и посмъртните, необикновено ценни лекции на проф. Боян Пенев, но за времето си онази библиотека изигра положителна роля подобно на по-стария задоволителен преглед от Божан Ангелов.

Колкото се отнася до списание „Българска мисъл“ — каза проф. Арнаудов — то се яви като начин на Върховния читалищен съюз. Първоначално за редактор беше поканен проф. Шишманов, но той се отказа от честта и препоръча на съюза да се обърне към мене. Аз се съгласих, макар и твърде зает, да се нагърбя с трудната задача, и то главно по настояване на моя учител. Нашите литературни списания изживяваха по това време голяма криза поради слабата готовност на публиката да подпомогне тяхното издаване и поради пълното безучастие на Министерството на просветата към този род частни предприятия. „Български преглед“, „Мисъл“ и „Българска сбирка“ престанаха да съществуват не поради анемия на писателите, а поради невъзможност на издателствата да заплащат прилично труда на сътрудниците си при слабия тираж на списанията. Новата „Българска мисъл“ на издателство „Факел“ не направи изключение от тази съдба и ако тя просъществува осемнадесет години, дължи се на щедростта на издателите П. Цанев и Ст. Тодоров, на голямото себеотрицание на младите писатели и учени, които сътрудничеа при едно сравнително слабо възнаграждение, и — ако позволите — на моята готовност да редактирам по едно време списанието без всякакво лично възнаграждение.

Последната война, с разрушението на София, тури край на съществуването на „Българска мисъл“. Тя обаче запазва своето определено място в литературния и научния живот на епохата с приносите на писатели като Йордан Йовков, Кирил Христов, Емануил Попдимитров и други и на даровити научни сили от университета. Програмно като орган на Върховния читалищен съюз списанието не можеше да застъпва никоя по-тясна, ограничена тенденция, задоволявайки се да бъде средище на най-доброто, което поетическата мисъл и научните търсения можеха да дадат тогава. Чуждо на някаква тесногръда литературна доктрина, каквато следваше например Кръстевата „Мисъл“, то държеше линията на здравата литературна традиция.

Един последен въпрос, господин Арнаудов: какви цели си поставя изкуството?

— По този въпрос, твърде сложен, за да бъде набързо разрешаван, аз мога да повтора онова, което съм писал вече в книгата си Творчество и критика, в статията си върху насоките на „чистото“ и на „полезното“ изкуство. И сега стоя на тези гледища и няма да ги повтарям.

А сега — завърши проф. Арнаудов — нека турим точка на нашия разговор, като ви благодаря за трудната задача на анкетатор, който изслушва най-разнообразни мнения и признания, проявявайки търпение да не се чуди на нищо в отговорите на хора, всеки от които има свои вкусове и разбирания, понякога даже и в разрез с вашите. Главното и достойното за похвала е, че записвате най-добросъвестно и вярно всичко чуто, давайки така възможност на читателите да узнаят нещо сигурно за авторите, които сте разпитвали.